

הכינוס הארצי הרביעי לידיעת הארץ

"ארץ כנרות"

(טבריה, חול המועד סוכות תש"ח)

מנהג שנעשה כמעט מסורת הוא הכינוס השנתי לידיעת הארץ של החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בימי חול המועד סוכות. לאחר שמסיבות המצב מנעו את החברה מלכנס כינוס מלא בחול המועד סוכות תש"ז והיא הסתפקה בעצרת-עיון של יום אחד בעין-חרוד לכבוד חצי הויבל של ישובי הגוש נתכנס בחול המועד סוכות תש"ח הכינוס הרביעי המלא בטבריה. הפעם העמד הכינוס בסימן "ארץ-כנרות", כלומר הארת חבל הארץ שבסביבת ים כנרת והמרכז העברי של טבריה מבחינותיו הגיאוגראפיות וההיסטוריות.

הכינוס, שבו השתתפו 250 איש ומעלה מאנשי משקי הסביבה ואורחים מכל רחבי הארץ נפתח ביום ג', ט"ז בתשרי תש"ח (30.9.1947), בשעה 5 אה"צ, באולם קולנוע "אביב", במעמד משתתפים, קרואים ובא"י-כוח מוסדות מנכבדי המקום והסביבה. פתח את הכינוס יו"ר החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה מהנדס זלמן ליפשיץ ומסר את רשות הדיבור לפרופ' נחום שלושיץ, זקן החופרים העברים בארץ-ישראל ומנהל חפירותיה הראשונות של החברה ליד חמת-טבריה שדיבר על הפעולה המוצלחת שנעשתה במשך שתי עונות בשנת תרפ"א ושבתוצאותיה נתגלה נית-הכנסת הקדמון הנודע בשם כנישתא דחמתא וכן דוגמאות מאליפות של האמנות היהודית. המרצה סיים את דבריו בקריאה לכל חובבי המדע והמסורים למשאות נפשנו להיות בעוזרי העושים במלאכת המדע ויתנו את ידם להגדיל את פעולות החקירה ולהאדירה.

לאחר דברי ברכה שהשמיעום ה"ה: משה וייס, יו"ר ועד הקהילה בטבריה, מהנדס ג. לנדאו בשם ראש העירייה, ד"ר מ. בוכמן, יו"ר סניף החברה בטבריה, פרופ' א. ל. סוקניק בשם האוניברסיטה העברית, מר משה גורדון בשם "מוסד ביאליק", מר מ. אבייונה בשם מנהל מחלקת העתיקות של הממשלה ומר י. ברסלבסקי בשם המרכז לתרבות של ההסתדרות הכללית של העובדים ולאחר שהוקראו מכתבי-ברכה וטלגרמות ממוסדות ואישים שונים בארץ הרצה מר שמואל ייבין את הרצאת הפתיחה: "ארץ כנרות". המרצה עמד על כך שרצועת העמקים מן עמק עיון, לאורך מרוצו של הירדן שימשה אחד: ששחי ההתישבות החקלאית הראשונים בארץ-ישראל. החלקים הבודדים של הרצועה שנחקרו מראים כי לכל הפחות במשולש שבין הירדן, הירמוך וים כנרת היתה קיימת שרשרת צפופה של ישובי קבע בחקופה הכלכוליתית ובמידה מרובה בשלביה הראשונים של תקופת הברונזה הקדומה. אע"פ שרבים מאלה חרבו בסוף תקופת הברונזה הקדומה המשיכו נקודות מפתח רבות להתיקים גם לאחר מכן, אם בגלל מצבן האסטרטגי או בגלל חשיבותן כנקודות צומת בתחבורה בין לאומית אז. במאה ה-15 לפני ספ"ג אנו מוצאים ברשימת תחותימס הג' רמז לקיום יחידה מדינית למן ליש בצפון ועד פחל וואדי פגיאס בדרום, וזוהי כנראה ארץ כנרות. בחקופה יותר מאוחרת נגלל רובו של השטח הזה בארץ נפתלי. נראה הדבר כי עם הכיבוש האשורי גונח המקום הזה ושוב אין אנו שומעים עליו דבר עד תחילת החקופה ההלניסטית.

המושב הראשון ננעל בשעה 7 בקירוב.

במושב השני שנתכנס בו בערב בשעה 8.30, באולם בית הספר העממי בקריית שמואל הרצו ד"ר דוד קלנר על הנושא "ים כנרת וחופיו" וד"ר משה שטקליס על הישובים הפריהיסטוריים בסביבת הכנרת. המרצה הראשון התעכב על המבנה הגיאוגראפי, הטופוגראפי והגיאולוגי של האזור. הכנרת היא הכינונית בין שלוש ימות שקע הירדן המתקיימות בו הודות למצבו הטופוגראפי המיוחד: שקע סגור ועמוק מפני הים. התפתחותו הגיאולוגית של שקע הירדן טרם נגמרה כפי שמעידות

רעידות האדמה והמעיינות החמים. המדידה הראשונה של עומקי הכנרת נעשתה לפני מאה שנה, בשנת 1847 על-ידי מוליני (Molyneux), ולפי מפת העמקים החדשה ביותר מגיע עומקה ל-49 מטר. לכנרת משטר רוחות סדיר, ביחוד בקיץ ומנשבת בה רוח מערבית מהים התיכון בשעות אחה"צ. שמגיעה לפעמים לעצמת סערה. בחדשי המעבר הולכות ונישנות כאן התבקעויות עננים המביאות לשטפונות מזיקים. הכראת הסביבה התחילה עם מפעל ההתישבות הציונית והשגינו בשטח זה מראים את הדרך לפיתוח ארץ כנרות והבראתה.

ד"ר מ. שטקליס קבע כי סביבת הכנרת המצטיינת באקלימה החם ובשפע מימיה משכה אליה את האדם הקדמון. המערות הרבות אשר במדרוני ההרים שימשו לו מחסה מפני השמש הלוהטת וגשמי הזעף. הדייג והצייד סיפקו את מזונו. החופים העתיקים של הירמוך, הירדן וים כנרת מכילים שרידים של תרבות האבן הקדומה (פליאוליטיקון תחתון) שאין דוגמתה בכל ארץ-ישראל. המרצה התעכב על המציאות הרבות שנחשפו במקומות שונים כגון אבנייד, להבייצור, עצמות של חיות שאפסו מן הארץ ועצמות גולגולת אדם הידועה בעולם המדע בשם "הגולגולת הגלילית". היא שייכת לגזע חדש בלחי ידוע עד כה, קרוב יותר לאדם הנבון (*Homo Sapiens*) אשר אותו כינה קית בשם האדם הקדמון הארצישראלי (*Palaeoanthropus Palaestinus*), כמו כן נתגלו ישובים מהתקופה הניאוליטית, כלכוליתית ותקופת הברונזה הקדומה.

המושב ננעל בשעה 10 בקירוב.

ביום הרביעי, י"ז תשרי תש"ח (1.10.1947), בשעה 7 בבוקר יצאו המשתתפים בשיירה של 6 אוטובוסים לסויר בסביבות טבריה מדרום. המטיילים נסעו בתחילה לחמת-גדר ושם ביקרו בשני התלים שבמקום ובכמה מן החרבות העומדות על פני הקרקע. דברי הסבר על בית-הכנסת העתיק שנחשף בחמת-גדר אמר במקום החפירות פרופ' א. ל. סוקניק, שערך את החפירה. אחזיו וינר פרופ' מ. שובה על ערכו ומעט מתולדותיו של המקום בימי קדם ומר קדיש (תל-אביב) סיפר זכרונות מימי הכנסת הסביבה לגבולה של ארץ-ישראל בשטח המנדט. משם נסעו המטיילים אל קיבוץ שער הגולן שבו נתכבדו במשקאות קרים ופירות וסיירו בתערוכת העתיקות הפריהיסטוריות שנתגלו בסביבה הקרובה, תערוכה שטודרה במיוחד לכבוד הכינוס בידי חוג מחברי המקום המתעניינים בדיעת הארץ בהדרכתו של ד"ר מ. שטקליס. מסדרי התערוכה גם הסבירו לקהל את מהותם של החפצים המוצגים לראווה. משער הגולן נסעה השיירה לדגניה א'. שם ביקרו המטיילים בבית גורדון ושפעו הסברות על אוסף הפרפרים במקום מפי מנהל הבית ח' י. פלמוני. לאחר זאת סיירו בחרבות בית-ירח, תחילה בבית הספר החקלאי ע"ש רופין שנבנה בחלק הדרומי של התל. גם שם נתכבדו בפירות ובמשקאות קרים ושמעו דברי הסבר על המוסד מפי הח' ב' צ' ישראל. אחר זאת נערך ביקור בחפירות שבחלקו הצפוני של התל, בשרידי המרחץ הרומאי והבנין הגדול מתקופת הברונזה הקדומה. היה מ. אבי-יונה וד"ר מ. שטקליס סיפרו למסיירים על פרשת החפירות וביארו את מהותם וחשיבותם של הבניינים שנחשפו.

אחר-הצהריים נערך טיול בחפירות חמת-טבריה, מקום שהרצה פרופ' נחום סלושץ על חפירותיו מטעם החברה בשנת 1920; בקבר ר' מאיר בעל הנס בהדרכת מר י. ימיני, מפעילי סניף החברה בטבריה ובחמי טבריה, ששם הרצה ד"ר מ. בוכמן, יו"ר סניף החברה בטבריה, על תולדות חמי טבריה בתקופות הקדומות.

המושב השלישי של הכינוס נפתח בו ביום בשעה 6.30 אחה"צ ובו הרצו היה מ. אבי-יונה ומהנדס ג. לנדאו. מר מ. אבי-יונה סקר את יסוד טבריה במסגרת פעולת יסוד ערים חדשות בתקופה ההלניסטית והרומאית בכלל ומדיניות בית הירודס במיוחד. ביסוד טבריה עשה הירודס אנטיספס מעשה נועז. הוא יסד פוליס, עיר בנוסח יון, הראשונה בתחום היהודי בארץ. מקום העיר החדשה נקבע בין מגדל וארבל, מרכזי הקנאים, ובין פילותריה (בית-ירח) החרבה, בקרבת מעיינות חמים. לטבריה הוקצב תחום בשטח "העמק" (משנה שביעית ט', ב') ששם היו אחוזות בית הירודס.

הארכולוסייה כלה עשירים שנמשכו למקום עיי הכרות טבריה לבירת הגליל, ויסוד בנק ממלכתי בה, ועניים שלהם העניק הירודס אנטיפס נחלות, ואף תושבים מבין נתיניו אשר אותם הושיב בכוח. העיר היתה לראשונה עיר פרוות (לדעת המרצה) ובוצרה רק בימי המרד. ניתנה לה אוטונומיה רחבה, ובה היה ראש עיר נבחר ועוד עשרה טובי העיר ומועצה בת 600 חברים. לעיר היה אחר-כך מניין שלה וזכות טביעת מטבעות. פקידי המלך השגישו על העיר וביחוד על כלכלתה. ביחס לתאריך קבע המרצה כי בתוך המסגרת הבטוחה של השנים 17—22 לטה'נ יש סיבות מספיקות להעדיף את השנה 18; כמו בשאר הערים של בית הירודס להנכות העיר החדשה נבחרה שנת יובל לקיסר השליט, שנת 60 לחיי טיבריוס ושנת 20 לשלטונו (14 שנים ביחד עם אוגוסטוס ו-6 שנים של שלטון עצמי). מהנדס ג. לנדאו הרצה על מקומה של טבריה העתיקה. העיר טבריה העתיקה שאותה רואים היום מוקפת חומה, היא העיר מימי הביניים שנוסדה ע"י סנקרד בשנת 1100. העיר הרומית נמצאת בין העיר של היום ובין חמי טבריה. את חומתה ראה בראשונה שומכר, אשר מדד ותאר אותה לפני 60 שנה. קו היקפה נמשך 2,5 ק"מ ביבשה ו-1,5 ק"מ לאורך שפת הים. שטח העיר כ-800 דונם. העיר המיושבת היתה על שפת הים. במערבה, על שיא ההר, 150 מטר מעל לפני ים כנרת נכנו הארמון והמבצר. שער העיר בדרום נתגלה בשנת 1941 והוא דומה לשער סבסטיה. הספקת המים באה ממרחק 15 ק"מ מואדי פג'אס. דרומה מעיר טבריה הרומית שכנה העיר חמת שחומתה הדרומית נראית ברורות. בתחומי השטח הזה נמצאים היום חמי טבריה ומקום חפירותיו של פרופ' סלושץ. הבניינים הצפוניים ביותר של חמת נמצאים ע"י החומה הדרומית של טבריה, דבר שמזכיר לנו את ויכוח התלמוד על תחום השבת. — היום אין סבורים כי קביעת החכמים "רקת זו טבריה", מדויקת היא, מפני שמקובל שהמקום הקרוב ביותר המכיל שרידים מתקופת הברונזה הוא ח'רבת קוניטרה בחצי הדרך למגדל. הואיל ושרידים מתקופת הברונזה מצויים גם בבית הקברות המושלמי בשטח טבריה הרומאית, אין דבר שימנע אותנו מלזהות את רקת העתיקה. עם השטח הזה הדבר עודנו טעון חקירה נוספת מדויקת במקום, וכמו כן בעית המערות בהר ורוניקה (הר המבצר בשטח העיר הרומאית) שבתוכו ישנה רשת מערות המכילות שרידים למן התקופה הכלכוליתית ועד התקופות הביזנטית והערבית.

המושב ננעל בשעה 7.45 בערב.

במושב הרביעי שנפתח בו בערב בשעה 9 הרצו פרופ' א. ל. סוקניק על בתי-הכנסת העתיקים בסביבות טבריה ופרופ' מ. שובה על הנושא "מה אנו למדים מן הכתובות העתיקות על טבריה"?

המרצה הראשון סקר בקצרה את שרידי בתי-הכנסת בחמת-טבריה, ארבל, כפר-נחום, כרונן, אד-ד'קה, כ'פיד, ח'רבת כאנף, אום אל-קנאטיר, נוה וחמת-גדר. המרצה העיר שבסביבה זו היו בודאי בתי-כנסת בתקופות קדומות יותר. אולם הואיל ובנינים אלה לא נבדלו מהבנינים הרגילים באותה תקופה, אי אפשר כעת להבחין ביניהם ובין בנינים ששימשו בתי מגורים. רק אותם בתי-הכנסת שנבנו בצורת כסיליקי, החל מסוף המאה השניה אחר ספה'נ אפשר לעמוד על אופים המיוחד. צורת הכסיליקי ומצב הבנין המראה את הכיוון לירושלים הם העדים הנאמנים ביותר למותח הבניינים האלה. אף על פי שעולי הרגל היהודים בימי הביניים כבר מזכירים את השרידים הללו בכתבי מסעותיהם הנה רק מאמצע המאה שעברה החלה חקירתם המדעית. המרצה העיר על כמה תיקונים חשובים שיש להכניס במסקנות שהגיעו אליהן החוקרים השונים שחקרו את השרידים הללו. יש להביא בחשבון בחקירת השרידים את הידיעות שישנן אודות בתי הכנסת בספרות התלמודית הענפה.

פרופ' מ. שובה סיפר בהרצאתו כי מצא במשך השנים האחרונות בשטח העיר טבריה שבע כתובות חדשות, 3 עבריות-ארמיות ו-4 יווניות, כלן יהודיות. בסך הכל יש 18, מהן 12 יהודיות בוודאות. הכתובות החדשות מגלות לנו כי היתה קיימת בטבריה קהילת יהודי אנטיוכיה,

שאינה נזכרת בין שמות 13 בתי-הכנסת, שהיו קיימים — לעדות התלמוד — בטבריה הרומאית. קהילה שנייה. קהילת יהודי אלכסנדריה גם היא לא היתה ידועה עד כה. בפעם הראשונה נמצא כאן בכתובת יהודית התואר ראש מועצת הזקנים "גְרוּסִיאָרְכִיס". בכתבי אבות הכנסיה יש ידיעות על מערות קברים בסביבת טבריה. מן המקורות היהודיים, בעיקר התלמוד הירושלמי, מן הכתובות ומן הספרות הנוצרית אפשר להסיק, כי בית-הקברות היהודי הגדול בתקופה התלמודית היה בצפון העיר, לאורך הכביש שהוביל צפונה הסמוך לו. עד לתקופת קונסטנטינוס לא ניתנה לשום נוצרי אפשרות להתישב בטבריה. כל כוח הגליל מתגלה בזה שלא נתן לנצרות לחדור אל חוכו במשך זמן רב, שעה שכבר ככשה הנצרות חלק מדרום הארץ.

המושב נגעל בשעה 11 בקירוב.

ביום החמישי, י"ח בתשרי תש"ח (2.10.1947) יצאו המשתתפים לטיול שלישי במסגרת הכינוס בשירה של 6 אוטובוסים בכביש העולה מטבריה לראש-פינה. בק"מ ה-13 בקירוב עמדו האוטובוסים והמטיילים הלכו ברגל אל ח'רבת כרזה היא כורזין העתיקה וסיירו בחרבות בית-הכנסת שבמקום. דברי הסבר אמרו במקום פרופ' א. ל. סוקניק ופרופ' מ. שובה. משחזרו לכביש נסעו המטיילים אל נקודת ההתישבות החדשה עמיעד מול חאן ג'יב יוסוף, בה ראו את עבודת הכשרת הקרקע והיעור הנעשות באדמה הזו ושמעו דברי הסבר מפי מר יוסף וייך, מנהל מחלקת הקרקעות והיעור של הקרן הקימת לישראל. בחזרתם ביקרו המטיילים בח'רבת מיניה (ארמון מתקופת בית אומיה) ובכנסיה העתיקה של טבעה, ובשניהם הסביר מר מ. אבי יונה את מהותם של הבניינים שנחשפו בחפירות. משם עשו המטיילים את דרכם הלאה לכפר נחום וסיירו בחרבות בית-הכנסת המפואר, שעל מהותו וסגנונו הרצה במקום פרופ' א. ל. סוקניק. מכפר נחום חזרו המטיילים לטבריה בסירות מנוע של קיבוץ עין-גב, לאחר ששטו על פני הים אל סביבות בטיחה.

המושב החמישי נפתח בו ביום בשעה 5.30 אחר הצהריים. ד"ר ח. ז. הירשברג הרצה על הנושא "פרשה תומה בתולדות טבריה", היא הם קורות היהודים בטבריה במאת השנים לפני הכיבוש הערבי. הידיעות המועטות שהגיעו אלינו לא נתפרשו כהלכה. בשנת 520 לספ"ג הגיע לארץ-ישראל מר זוטרא, בנו של ראש הגולה בבבל. הוא התכוון ליצור כאן מרכז מדיני חשוב — ולכן התקשר עם המלך היהודי של מדינת חמיר בדרום-ערב נגד ביוזניה. מקורות נוצריים מספרים לנו על שליחים יהודים, שהיו באים לארץ חמיר, כדי להסית את היהודים נגד הנוצרים ועל-ידי זה להכריח את השלטונות בארצות הנוצריות לוותרים לגבי יהודים בארצותיהם. אישיותו של יוזם התכנית הזאת אבארת לנו גם למה לא רצה מלך פרס לעזור לחמירים במלחמתם נגד הביוזנטים — הלא הם באו בברית עם מר זוטרא, בנו של ראש הגולה המורד. נראה שהיתה גם תכנית להקים מדינה יהודית בלתי תלויה בגליל — אבל בגלל מותו של ד'ו נואס בטלה תכנית זו. אך הרעיון נשאר חי באגדה המספרת על בואו של המשיח מטבריה, בקעת ארבל או הגליל.

לאחר מכן הרצה ד"ר ב. קלאר על תולדותיה של טבריה בתקופת הגאונים. בחלקה הגדול של תקופה זו שימשה טבריה מקום מושבה של הסנהדרין בארץ-ישראל, ולשם היו עולים לרגל בשעה שהישיבה בירושלים ואף הכניסה אליה היו אסורות על היהודים. במיוחד עמד המרצה על קשריה של טבריה עם ארצות הגולה ועל היצירה הרוחנית הענפה שנעשתה בטבריה במסורת המקרא ובדקדוק הלשון, בספרות המדרשית ובפיוט.

האחרון למרצים במושב זה היה מר יוסף ברסלבסקי שהרצה על פרשת יסודה של טבריה על-ידי דון יוסף נשיא וחותרתו דונה גרציה מנדס. על סמך מקורות ותעודות חדשים, שאסף משאלות ותשובות של חכמי ארץ-ישראל, מ"ספר המוסר" לר' זכריה בן סעדיה אצהרי התימני, שעדיין נמצא בכתב-יד ומספרי נוסעים צרפתיים, איטלקים, ספרדים ופורטוגיזים הוכיח

המרצה כי ההתיישבות היהודית בטבריה ועל שפת ים-כנרת התחילה על-ידי דייגים יהודים בסוף המחצית הראשונה של המאה ה"ו, עוד לפני בוא דון יוסף לתורכיה; וכן היו גם בונייה הראשונים של טבריה בימי דון יוסף נשיא ברובם יהודי ארץ-ישראל. טבריה וסביבתה נחטבו לדונה גרציה מנדס ולחתנה דון יוסף בחכירה חלף תשלום שנתי. תחת זאת היו רשאים לגבות מסים מתושבי המחוז הערביים וליישב יהודים בטבריה שהיתה הרוסה אז. חלק גדול של יהודי טבריה באותה תקופה היו תקלאים ולפחות בעלי שדות, גינות ופרדסים, ועסקו בגידול דבורים. עם מותו של דון יוסף לא פקע הזכיון היהודי על טבריה והסביבה. המחוז עבר לידי אלברו מנדס, גיסו של רודריגו לופז, רופאה הראשי של אליזבת, מלכת אנגליה. אלברו מנדס, יהודי אנוס, בא בשנת 1585 לתורכיה, חזר ליהדות, מילא תפקיד בין-לאומי חשוב בחצר השולטן של תורכיה ונשא את התואר "הדוכס ממיטליג". הוא החליף את שמו הקודם בשם שלמה אבן-יעיש. בנו ישב בקביעות בטבריה וניהל את ענייני המחוז. הודות לזכיון זה התכנס הישוב בטבריה והחזיק מעמד כ-80 שנה.

המושב ננעל בשעה 7.15 בערב.

המושב השישי והאחרון נפתח בו בערב בשעה 8.45 בהרצאתו של הרב הראשי למחוז תל-אביב-יפו ר' י. מ. טולידאנו על הקברות הקדושים בטבריה. המרצה עמד על הצורך לחלק את מקומו של בית הקברות בטבריה ל-3 תקופות. א) מלפני יסוד טבריה ע"י הירודס אנטיפס ב) מוזמן קביעת הסנהדרין והנשיאות בטבריה ועד חורבנה ע"י הממלוכים ג) מוזמן חידוש ישובה בתחילה בימי דון יוסף נשיא ובשניה ע"י הרב חיים אכולעפיה. בתקופה הראשונה היה בית הקברות בדרך לחמי טבריה ועליו נכנתה העיר ע"י הירודס אנטיפס. בתקופה השניה כלל שטח בית-הקברות את כל מדרוני ההר שע"י קריית שמואל וכמעט עד חצי הדרך מהעיר לקבר ר' עקיבא. מתחת לכל הבניינים שנבנו עליו וכן הכבישים הסמוכים לעיר היו מקומות קבורה בנויים בצורה ארכיטקטונית ב-2 - 3 קומות; וכניסות ממקום קבורה אחד לשני. בוזמן חפירת יסודות לבניינים חדשים נתגלו גם כתובות בעברית או ביוונית שכמעט כולן נטמנו בחוף היסודות. זו היתה תקופה חשובה ביותר ובה גם הובאו כמעט יום יום מבבל ומהארצות הסמוכות מתים יהודים, כמוכה בתלמוד. בנוגע לקברות הקדושים הידועים יש כמובן מסורות סותרות זו את זו, כמו על ר' יוחנן בן-זכאי ותלמידיו שלפי מסורת אחרת הוא ר' יוחנן בר נפתח, ומסורת זו נראית נכונה גם למרצה. אשר לר' עקיבא ור' מאיר חושב המרצה כי המסורות הן נכונות. המסורות על רב כהנא, קבר ר' ירמיה, הרמב"ם ונכדו ר' דוד הנגיד מכוסות יותר.

המרצה האחרון במושב זה ובכינוס בכללו היה מר יוסף וייץ שהרצה על התנחלותנו בארץ כנרת מימי חיבת ציון. המרצה מסר מספרים מדויקים על הקיפה והשיגיה של ההתיישבות החדשה בשטח הזה למן 1902 ואילך. השטח הזה היה גם ערשה של ההתיישבות הקיבוצית על קרקע הלאום שהחלה כאן עם היווסד החווה בכנרת בשנת 1908. בסוף דבריו התעכב המרצה בקצרה גם על תכניות הפיתוח החקלאי לעתיד לבוא.

פרופ' מ. שובה, שישב ראש במושב האחרון אמר דברים אחדים לנעילת הכינוס והודה לכל אלה שטיפלו בארגון הכינוס והרצו בו. בשעה 10 בערב ערך ועד הקהילה של טבריה מסיבת נעילה למשתתפי הכינוס בקפה ארבל. לאחר דברי נעילה קצרים של מר משה וייס, יו"ר ועד הקהילה ומר ז. ליפשיץ, יו"ר החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, נילו המשתתפים שעה ארוכה בחברת מארזיהם ונפרדו בדברי איחולים להתראות בכינוס הבא.

ב'

חוג ארכיאולוגי

במשך שנת תש"ז התקיימו בירושלים חמש פגישות של החוג הארכיאולוגי, שבהן הרצו